

БАЧКА КРОЗ ВЕКОВЕ

СЛОЈЕВИ КУЛТУРА БАЧКЕ

ЗБОРНИК РАДОВА

У р е д н и ц и
Миодраг Матицки
Видојко Јовић

ВУКОВА ЗАДУЖБИНА
Београд
2014

БАЧКА ПОД ОСМАНСКОМ ВЛАШЋУ

I

Катастрофални пораз на Мохачком пољу 29. августа 1526. године означио је крај независности некада моћне Угарске краљевине и почетак завођења османске власти над средишњим делом њене територије. Након битке, простор између Мохача и Будима постао је жртва традиционалне османске политике према непријатељској земљи – султанова ордија је уништавала, палила и убијала све што јој се нашло на путу. Пошто је спалио угарску престоницу, султан Сулејман Законодавац се 25. септембра левом обалом Дунава упутио назад према Београду. Област између Дунава и Тисе темељно је и плански разарана и паљена, тврди градови су освајани, становништво је убијано или одвођено у робље. Таква судбина снашла је градове Сегедин, Сенту, Кањижу, Перлек, Бач, Бечеј и друга места, али је Сабадка (Суботица) успела да одоли налетима турских војника. Тител је заузет без борбе, јер су његови браниоци и становници побегли главом без обзира.¹

Житељи отворених насеља, вароши и села, били су најугроженији. Крили су се по мочварама, или у импровизованим заклонима од кола, коља и балвана, што најчешће није било довољно да их заштити. Приликом уништавања једног таквог збега јужно од Бача, Османлије су претрпеле значајне губитке. Истовремено, поједини угарски војни заповедници почели су да предузимају и мање нападе на раштркане османске одреде. Радич Божић је код Титела успео да потуче и зароби један одред

¹ THÚRY 1893, 266–276, 319–322; ЕРДУЈХЕЉИ 1894, 74, 98–100; ИВИЋ 1929, 63–64, 67; *ИСН II*, 477–478 (С. Ђирковић); *III–I*, 137–140 (Р. Самарцић); САМАРЦИЋ 1976, 329–340; BARTA 1994, 94; *ИСТОРИЈА МАЂАРА*, 185–188.

султанове војске од неколико стотина људи. После логоровања на простору данашњег Новог Сада, где се налазило насеље Вашарош Варад, султан је 9. октобра 1526. године прешао Дунав преко новоподигнутог моста код Петроварадина. Од овог града, заузетог после тешке опсаде на самом почетку мохачког похода, Сулејман се са трупама, огромним пленом и мноштвом робља преко Београда упутио ка Цариграду. Бачки градови и села лежали су потпуно разорени и опустели. Османлије су поселе само Тител на ушћу Тисе у Дунав, као и сремске тврђаве. Османске посаде у Тителу и Петроварадину онемогућавале су угарским бродовима пловну везу између Дунава, Тисе и Саве.²

После великих турских разарања, у Угарској су избили унутрашњи сукоби између присталица двојице кандидата на упражњени престо – ердељског војводе Јована Запоље и аустријског надвојводе Фердинанда Хабзбуршког. У том тренутку, на чело српског војног покрета зачетог у Поморишју ставио се дотле потпуно непознати Јован Ненад. Он се ослањао на бројну српску популацију у долини Мориша, појачану са више хиљада српских ратника избеглих из Срема непосредно пред Мохачку битку. Странцима познат и као „Црни Човек“, Јован се издавао за цара, наследника византијских царева и српских деспота, пророка и извршиоца Божје воље који ће уништити Турке и друге „невернике“ и ослободити „Грчку“. Јованова популарност код Срба расла је из дана у дан, а његов покрет се брзо ширио из Поморишја преко Баната и Бачке све до Саве и Дунава.³

Бачка, претходно највећим делом насељена мађарским становништвом,⁴ после османског пустошења остала је скоро празна. На место одведених и избеглих житеља Бачке дошли су махом српски војници Јована Ненада, а ова област је постала центар његовог покрета током наредних месеци. У првој половини новембра 1526. године Јован Ненад се са својом војском из Бачке пребацио у Срем, где је од Османлија заузео најпре Черевих, а затим и Баноштор. Намеравао је, такође, да пређе Саву и упадне дубље на османску територију. У пролеће наредне године планирао је да нападне Илок и Петроварадин. „Цар“ је располагао војском чија је величина процењивана на 10.000 до 30.000 људи, од тога 1.300 до 1.500 коњаника. Успешно ратовање против Османлија, али и против угарских

² Исто.

³ О Јовану Ненаду и његовом покрету видети: Ивић 1927, 105–117; Ивић 1929, 65–82; Поповић 1939, 189–201; Динић-Кнежевић 1963, 21–28; Санто 1975, 19–33; SZAKÁLY 1978, 41–82; ИСН II, 479–487; Лемалић 2006, 187–188, 253–261; Стојковски 2010а, 33–44.

⁴ Иако први директни подаци о Србима насељеним у јужној Бачкој потичу још из 1437. године (FERMENDŽIN 1892, 159, 163), према пописима црквене десетине из 1522. године (SZABÓ 1954, 22–84) може се закључити да су бар две трећине становништва тог простора пред Мохачку битку чинили Мађари: ЂЕРЕ 2004, 108.

феудалаца, са којима је Јован Ненад брзо дошао у сукоб, указује на то да су језгро његове војске сачињавали професионални српски ратници.

Према тврђењима која потичу из Запољине околине, Јован Ненад је на почетку своје делатности, октобра 1526. године, признао за краља Јована Запољу. Он сам је изјавио да се никоме није обавезао на верност. Сукоб са угарским племићима, Запољиним присталицама, окренуо је српског вођу према Фердинанду до средине априла 1527. године. Главни узрок сукоба са угарским племством лежао је у чињеници да су се на опустелим поседима по Бачкој, Банату и Поморишју населили „цареви“ војници, без намере да поштују земљопоседничка права њихових власника. Један од највећих Јованових непријатеља постао је Валентин Терек, негдашњи београдски бан, коме је самозвани цар одузео Суботицу и у њу сместио свој двор. Ипак, Терек је у пролеће 1527. године успео да поврати овај град. „Цар“ Јован је настојао да свој двор уреди попут правог владара – имао је палатина и ризничара Суботу Врлића и капетана Радослава Челника, гарду од 600 младића по турском узору, које је називао јаничарима. У своју службу примао је и истакнуте службенике ранијих господара. Његов посланик и кастелан Бача био је Јован Долић од Ирига, раније фамилијар деспотице Јелене.

Захваљујући услугама и обећањима, али и вештини свог посланика Јована Хоберданца, краљ Фердинанд је брзо успео да оствари изузетан утицај на Јована Ненада и да га потпуно стави под своју контролу. Јованово везивање за Фердинанда Хабзбуршког додатно је појачало одлучност Запоље и његових присталица да униште самозванца. Пошто је Радослав Челник поразио ердељског војводу Петра Перењија поред Тисе, Јован Ненад је почетком маја 1527. године ратовање пренео у Ердељ и Банат. У Арадској жупанији „цар“ Јован је 25. јуна исте године претрпео тежак пораз у сукобу са војскама бискупа Емерика Цибака и војводе Перењија, а недуго после тога био је у Сегедину тешко рањен. Док је лежао на смрти, 26. јула, убио га је његов стари противник Валентин Терек. Смрћу харизматског вође, његов покрет се распао: део Срба које је окупљао „Црни Човек“ пришао је Фердинанду, део Јовану Запољи, али се знатан део њих, предвођених Радославом Челником, вратио у Срем под османском влашћу. У султанову службу ступио је и „палатин“ Јована Ненада, Субота Врлић.⁵

Потиснут од свог конкурента Фердинанда Хабзбуршког у јесен 1527. године, Запоља је морао да побегне у Пољску. Он је почетком фебруара 1528. године склопио пакт са султаном Сулејманом, коме се оба-

⁵ Ђурађ СРЕМАЦ, 97–101; ИВИЋ 1929, 75, 78–83, 94, 361–362, 370–371; SZAKÁLY 1978, 50–51; ИСН II, 485–487; BARTA 1994, 95–96, 103. Радослав Челник је 1530. године прешао на Фердинандову страну: ЛЕМАЈИЋ 2006, 77–80.

везао на верност, добивши заузврат војну помоћ за повратак на престо. Османски одреди су априла 1528. године разорили Сегедин, продрли све до Ђуле и Чегледа, и одвели велики број заробљеника. Јован Запоља је уз османску помоћ до краја 1528. године овладао Ерделјем и Банатом, а турски одреди пљачкали су и пустошили у пограничним крајевима под контролом његовог супарника. Бројни Срби мартолови у османској служби, смештени по подунавским тврђавама, учествовали су у овим нападима. У пролеће 1529. године они су чинили део османских снага које су напале Калочу и пљачкале њену ширу околину, одводећи робље и стоку. Притиснут од Османлија, српски деспот Стефан Бериславић је у више наврата молио Фердинандов двор или да исплати средства за одбрану градова који су му поверени, или да од њега преузме управу над тим тврђавама. У питању су били градови Бач и Фелеђхаз у Бачкој, Сотин у западном Срему и Добор у северној Босни. Како није било одговора на његове поновљене молбе, деспот је напустио ове тврђаве почетком 1529. године, пред велики султанов поход на Беч. Османлије су их одмах заузеле, а деспот је са мајком био ухапшен због оптужби за сарадњу са Турцима. У првој половини августа 1529. године султанова војска је преко Београда, Срема и Барање пошла на Будим. На Мохачком пољу султан се састао са Запољом, који је тамо стигао преко Бачке (Бечеја, Бодрога и Колута). Зауевши Будим, турски цар је у септембру устолочио свога вазала Јована I за краља Угарске. Пошто је половином октобра 1529. године пропала његова прва опсада Беча, султан Сулејман се преко Будима, Бача, Петроварадина и Београда вратио у Цариград.⁶

Бачка је тако остала у Запољиној држави, са османским војним упориштима у Бачу и Тителу. Грађански рат у Угарској, подељеној између два краља, настављен је и наредних година. Иако је пропао и други султанов поход на Беч 1532. године, османско напредовање се настављало. Сукоби нису заобилазили ни територију Бачке. Смрт краља Јована I јула 1540. године, и Фердинандов покушај заузимања Будима у јесен исте године, навели су султана Сулејмана да реши угарско питање. Док је Фердинанд Хабзбуршки у пролеће наредне 1541. године поново започињао рат са намером да освоји Будим, и султан је покренуо своју војску ка угарској престоници. Сулејман је крајем августа стигао под Будим и приморао Запољину удовицу и њене саветнике да му предају престоницу, остављајући им области источно од Тисе. Будим и централни делови Угарске стављени су под непосредну османску власт. Велика војна

⁶ Ивић 1929, 83–102; Поповић 1939, 177–179; *ИНЈ II*, 169–170 (Б. Ђурђев); САМАРЦИЋ 1976, 408–446; *ИСН II*, 487–488 (С. Ћирковић); ВАРГА 1994, 103–109, 114–130; Ћирковић 1996, 74. Деспот Стефан Бериславић се ослободио заробљеништва и покорио султану током похода на Беч, али је погинуо у сукобу са босанским Хусрев-бегом 1535. године.

акција краља Фердинанда I да поврати окупиране крајеве 1542. године доживела је потпуни неуспех. Турци су до пролећа 1543. године учврстили своју власт на освојеним територијама запоседањем бројних тврђава, укључујући и Сегедин, Сомбор и Суботицу. Започела је владавина Османлија у Бачкој, дуга скоро један и по век.⁷

II

На освојеној територији Угарске образован је Будимски ејалет, коме су прикључени и санџаци северне Србије и североисточне Босне. У састав ове велике војно-административне јединице улазио је и Сегедински санџак, који је покривао читаво подручје данашње Бачке. Након освајања Јегра 1596. године основан је Јегарски ејалет, коме су потом припојени санџаци Филек, Хатван, Солнок и Сегедин. Сегедински санџак је остао у Јегарском ејалету све до краја османске владавине на просторима Угарске. Шездесетих година 16. века, у Сегединском санџаку било је седам нахија: Сегединска, Вашархељска, Калочка, Шотска, Бачка, Сомборска и Тителска. До средине седме деценије истог столећа биле су формиране још две нахије овог санџака, Бајска и Суботичка. Територију данашње Бачке обухватале су нахије: Сobotка (Суботица), Баја, Сомбор, Бач и Тител, као и нахија Сегедин својим јужним делом. Седиште санџака налазило се у граду Сегедину, најзначајнијем градском насељу на његовој територији, али је у другој половини 17. века и град Бач важио за санџакбегову резиденцију. Подручје данашње Бачке је у то време припадало кадилуцима Сегедин, Баја и Бач.⁸

Систематска пустошења током османског похода на Угарску 1526. године, и каснија ратна разарања све до 1541–1543. године, из основе су променила демографске и етничке прилике на територији Бачке. Последице петнаестогодишњег ратовања, разарања и депопулације биле су видљиве још дуго после прикључења крајева између Дунава и Тисе османској држави. Када је аустријски дипломата Антун Вранчић путујући за Цариград 1553. године пловио Дунавом, с брода је посматрао приобалне крајеве између Будима и Петроварадина. Поља и виногради били су обрасли коровом и грмљем, ретко се могао видети ратар на њиви или стока која пасе, док је пустош представљала чест приказ. Бродар Србин му је том приликом рекао да је у једном селу раније било толико

⁷ Ивић 1929, 100–103, 150–152; *ИНЈ II*, 170–171 (Б. Ђурђев, А. Лебл); Самарџић 1976, 631–643; *ИСН III–I*, 146–150, 169–173 (Р. Самарџић); Fodor 1991, 305–333; *Историја Мађара*, 191–199.

⁸ HALASI-KUN 1964, 68, уп. и карту санџака у прилогу; KÁLDY-NAGY 2008, 13–367; ЂЕЛЕВИ, 528, 532; *ИНЈ II*, 171–173, 497 (Б. Ђурђев, А. Лебл); Зиројевић 1970, 21–22; Ђирковић 1996, 75.

земљорадника, колико их се тада једва могло наћи у тридесетак села, и додао да има опустелих насеља којима се ни име више не зна.⁹

Османске власти су зато у оквиру своје популационе политике у Угарској предузимале планске мере за насељавање опустелих крајева. Срби су били главни колонизациони елемент у Бачкој, као и у већини других крајева Угарске под османском влашћу. Летописац манастира Грабовца на северу Барање, близу Сексарда, бележи: „*иридоше мнози христийјани, наши Србљи, в сију земљу мажарску, њоследујуише Турком, својим сјахијам, њо зайовједи обладајуишиаго њогда цара, и најлншише до самога Јанока (Ђура) вароши и села, и селенија своја с'творише, цркви и доми себја вдружише*“.¹⁰ Српски ратници су још под Јованом Ненадом запосели напуштена насеља у Бачкој, а након 1541. године у ову област наставиле су да се насељавају нове групе српског становништва из Срема, Славоније, Србије, Босне, Далмације, као и из других крајева. Плодност панонске равнице привлачила је досељенике из сиромашнијих крајева на Балканском полуострву, јер „*сија земља мажарска јесѣ ире-красна и лјеја, жиѣиородна и њлодоносна, исѣлнена всаким обилијем к ѡрекрмлинију ѡјелесному ѡѡиребним*“.¹¹ Срби војници у османској служби, *марѣолоси* и припадници градских посада, били су присутни у тврђавама Бачке, као и широм турске Угарске.¹² Међутим, највећи број насељеника у Бачкој припадао је двома великим друштвеним групама српског становништва под османском влашћу: *власима* и земљорадничкој *раји*. Како је један део влашког становништва (пре свега онај у северној Србији) још пре доласка у Бачку са сточарства прешао на земљорадњу, власи су врло брзо и у највећем броју изгубили свој статус и као остала раја потчињени господарима хасова, зеамета и тимара.¹³

Османски пописни дефтери, почев од најранијег сачуваног пописа Титела, насталог око 1546. године, па кроз читаву другу половину 16. века, сведоче да је Бачка у том периоду највећим делом насељавана

⁹ VERANCSICS, 290; MATKOVIĆ 1884, 16; ЕДУЈЕЉИ 1894, 97; ИВИЋ 1929, 183; ПОПОВИЋ 1939, 299; ХЕГЕДИШ 1984, 121.

¹⁰ КРАСИЋ 1881, 60.

¹¹ Зато су и монаси манастира Драговића у Далмацији 1585. године прешли међу Србе насељене у западној Угарској и основали манастир Грабовец на северу Барање: КРАСИЋ 1881, 60–61; ПОПОВИЋ 1939, 161; ГРУИЋ 1939, 402; ЛЕМАЉИЋ 2006, 100–101; ЋИРКОВИЋ 1996, 79–80.

¹² О мартолосима видети: VASIĆ 1967; ЗИРОЈЕВИЋ 1974, 184–189; HEGYI 2007, passim.

¹³ О влашким насељеницима у Бачкој сведочи, на пример, одредница „Вранеш“ уз имена одређеног броја пописаних лица: KÁLDY-NAGY 2008, 161, passim. Влашка скупина Вранеша настањивала је Полимље, Потарје и Стари Влах: Тошић 1996, 101–113; ЋИРКОВИЋ 1996, 79. О власима као социјалној категорији под османском влашћу видети: ИИИ II, 80–84, 175–177, 184 (Б. Ђурђев, А. Лебл); ИСН III–I, 65–81 (Р. Самарџић); ЗИРОЈЕВИЋ 1974, 170–176; МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ 2004, 229–233.

Србима. У Тителу је, на пример, 1546. године пописано 87 хришћанских старешина домаћинстава, од којих 86 носе српска имена, док се један звао Имре Мађар.¹⁴ Неку годину касније, у нахији *Бачка међа* пописана су 83 насеља са 688 лица у 417 харачких кућа. Број лица уписаних у дефтер већи је од броја пореских кућа, јер муслимани нису плаћали цизју (харач), као ни одрасли мушки чланови хришћанских домаћинстава са сопственим приходима мањим од 300 акчи годишње.¹⁵ Не рачунајући муслиманско становништво града Бача (33) и само шест новоисламизованих у исто толико села, у дефтер је убележено свега неколико људи са мађарским именима (од тога четворица у вароши Нађ Сонта) и неколико са именима која указују да се вероватно ради о католицима словенског порекла. Остали житељи нахије, дакле огромна већина, носе српска имена. У исто време, у Тителској нахији било је 27 насеља (три села су се налазила на левој обали Тисе, у Банату), са укупно уписаним 351 лицем у 316 пореских кућа. Етничка структура била је иста као и у насељима Бачке нахије. Ипак, о некаквом контакту раније и новодосељене популације сведоче бројни очувани стари мађарски називи места, делом измењени и прилагођени српском језику.¹⁶

Бачка је била подручје великог насељавања српског становништва, али се нису сви досељеници задржавали на новим стаништима. Неки су кретали даље, било у још недовољно насељене делове Бачке, било у друге крајеве османске Угарске. Многи се и више година након досељавања још увек нису снашли у новој средини. Харачки дефтер Сегединског санцака из 1553/1554. године бележи, на пример, у Бачкој нахији 70 насеља са укупно 608 домаћинстава, у Тителској нахији 32 насељена места са 432 куће, а у Сомборској нахији 59 насеља са 462 дома. Међутим, становници 31 насеља су побегли, па харач није могао бити наплаћен. Осим у Тителу, у свим другим насељима многи такође нису дали харач, тако да је порез узет само од једне трећине укупног броја уписаних домаћинстава.¹⁷ Иако расположива изворна грађа не допушта системат-

¹⁴ Зиролевић 1993, 134–135.

¹⁵ То је додатно мотивисало исељавање српског становништва из Србије и Босне преко Саве и Дунава, јер су у тамошњим санцацима дажбине плаћане по глави, а не по кући, као у Темишварском ејалету и Сремском, Пожешком и Сегединском санцаку: Катив 2003, 150–151. Према једном истраживању, око 1570. године укупна пореска оптерећења по домаћинству у Сремском и Сегединском санцаку била су знатно мања од оних у Смедеревском санцаку: McGowan 1969, 162, 177–178.

¹⁶ Ђурђев–Зиролевић 1988, 7–80. Занимљив је случај у селу Такчин у Тителској нахији, где је као спахија са бератом уписан извесни Суч Пал Михал, који је имао сина Саву. Осталих седам имена су српска. Уп. и Ћирковић 1996, 76–78.

¹⁷ Издавачи дефтера нису објавили имена старешина домаћинстава, већ само називе насеља са бројем кућа које су платиле и које нису платиле харач, али уз напомену да је становништво ових нахија искључиво српско: Velics II, 145–149.

ску анализу демографских промена,¹⁸ неоспорно је дошло до великог пораста насељености у Сегединском санцаку између шесте и осме деценије 16. столећа. Ако узмемо за пример Сомборску нахију, видећемо да катастарски дефтер из 1560/1561. године доноси податке о 108 села у овој нахији, од тога 72 новоуписана, са 1264 хришћанска домаћинства (785 у новоуписаним селима) и 81 муслиманском кућом (46 у новим насељима). Десетак година касније, број насеља у овој нахији остао је исти (две вароши, 107 села и 48 мезри – пустара), али се број домаћинстава попео на 2039. Дефтер из 1578. године пописује 102 села у Сомборској нахији са 1714 хришћанских и 208 муслиманских кућа.¹⁹

У првим деценијама османске владавине делови северне Бачке још увек нису били знатније насељени Србима, па је 1560/1561. године свега неколико села у Сегединској нахији имало српско становништво. Због пустошења крајева између Сомбора и Баје од стране мађарских хајдука, у три села (Арањош, Гара, Боршод) насељени су српски житељи са влашким статусом, а 102 коњаника постали су *муселеми* (ослобођени дажбина и пореза) са задатком да чувају тај крај.²⁰ Међутим, већ у првим годинама владавине султана Мурата III (1574–1595) у Суботичкој, Бајској и јужним деловима Сегединске нахије преовлађују српска села. Према дефтеру из 1578. године, број лица пописаних у тим нахијама био је следећи: 3031 у Сегединској, 1276 у Бајској и 1272 у Суботичкој нахији. У исто време, у Бачкој нахији убележене су 3544 особе, у Тителској 1403, а у Сомборској 2892, што укупно даје 13.418 старешина породица и одраслих мушких, махом ожењених чланова домаћинстава. Или, ако рачунамо да је у једној породици просечно било око пет чланова, на простору Бачке је у то време могло живети око 67.000 људи.²¹ Села са српском већином допирала су скоро до линије Баја – Сегедин, али је на том подручју било и мађарских насеља. Северно од ове линије такође је местимично било села насељених српским живљем. У бачким насељима према Барањи и

¹⁸ Други дефтер из истог времена (1554), настао у другачије сврхе, садржи податке о знатно мањем броју насеља и кућа у све три поменуте нахије. Уп. STELTZER 1885, 19–27; *BÁCS-BODROGH VÁRMEGYE I*, 235–240 (I. Iványi, Gy. Dudás); Поповић 1952, 21–22.

¹⁹ KÁLDY-NAGY 2008, 181–247, 363–367; Чолић 1989, 91. Један дефер из 1590. године бележи 1705 кућа у 93 села ове нахије: STELTZER 1885, 19–22; *BÁCS-BODROGH VÁRMEGYE I*, 235–240; Поповић 1952, 21–22.

²⁰ Пошто су Османлије 1566. године заузеле Ђулу и Сигет, опасност се изгледа смањила, па су већ у време следећег пописа, око 1570. године, и коњаници муселеми и житељи поменутих села изгубили свој повлашћени статус: KÁLDY-NAGY 2008, 175–176, 206; *ИИЈ II*, 175–176 (Б. Ђурђев, А. Лебл); ZIROJEVIĆ 1978, 68; HEGYI 2007, 926, 947.

²¹ Процењени број становника читавог санцака, према истој методологији, је око 87.900: HALASI-KUN 1964 68; ПЕТРОВИЋ 1967, 96. За процену просечне величине породице уп. HOLLINGSWORTH 1969, 326–327; McGOWAN 1969, 157–163, сматра да је просечна породица у Сегединском санцаку око 1570. године имала 4,6 члана.

Славонији живело је и нешто *шокачког*, односно словенског католичког становништва.²²

Око 3% сеоског становништва на подручју Бачке 1578. године чинили су муслимани. У девет села (четири у нахији Бач, у околини Новог Сада, и пет у нахији Сомбор) муслимани су тада били већинско, или једино становништво. Њихова популација била је делом састављена од Турака и Татара, а делом, нарочито у мешовитим муслиманско-хришћанским селима, од новоисламизованих домаћих житеља. Географски распоред ових села, смештених између тврђава и поред речних прелаза, указује да је њихово насељавање муслиманима првобитно имало војну функцију. Главнина муслиманске популације живела је у градовима и варошима, али се и део тамошњих становника бавио пољопривредом. Муслиманска популација у бачким градовима обухватала је како Турке и припаднике различитих етничких група који су стигли из Анадолије и других провинција Османског царства, тако још у већем броју људе пореклом са Балканског полуострва (пре свега Бошњаке). Муслимански живаљ се повећавао и исламизацијом домаћег становништва Бачке, али је то на селу била сасвим ефемерна појава.²³

„Дуги рат“ између Османског царства и Хабзбуршке монархије (1591–1606) донео је нова разарања и сеобе житељима Бачке. Становништво је трпело ванредне намете, реквизиције и кулуке за војску, глад, одмазде османских власти након слома банатског српског устанка 1595. године, и посебно тешка насиља кримских Татара. Татари су као део османске војне силе више година логоровали у Бачкој, а зиму и пролеће 1598/1599. године провео је у Сомбору и њихов кан Гази Гирај. Записи из тога времена помињу велики број убистава и мучења, масовна робљења, пљачке, паљење села и градова, похаре и скрнављење цркава и манастира, велику оскудицу и глад, како у Бачкој, тако и на другим просторима насељеним Србима.²⁴ О тешком стању у Бачкој током ратних година сведоче и османски извори. Опуномоћеници послати од ејалетских власти из Јегра у Бачку почетком 17. века утврдили су бројна насиља санџакбега и његових војних заповедника над рајом. Њихово настојање да на лицу места отклоне злоупотребе наишло је у Бачу и Сомбору на отпор локалних моћника, па су писмено известили претпостављене како је Бачка

²² Поповић 1952, 21–22; *ИНЈ II*, 176 (Б. Ђурђевић, А. Лебл); Ђирковић 1996, 78.

²³ VELICS I, 326, II, 528; HALASI-KUN 1964, 4–54, 67–72; Поповић 1952, 25–26; Петровић 1967, 96–98; Чолић 1989, 94–95.

²⁴ *Записи I*, бр. 868, 894, 905, 916, 940, 966, 967, 970; Грулић 1939, 387–388; Поповић 1939, 257–259; Поповић 1952, 22–24. За ратна пустошења Татара уп и: *ИСТОРИЈА МАЂАРА*, 244–245. Татара је у посадама бачких тврђава било и након завршетка рата: HEGYI 2007, 944, 966–967.

постала права пустош, због чега је потребно предузети хитне мере за сређивање стања.²⁵

С друге стране, становништво Бачке било је изложено и насиљу аустријских војних снага. Када нису успели преговори за пресељење Срба са севера Бачке на хабзбуршку територију, заповедник Острогона је 1598. године напао њихове домове, спалио храну и одвео им породице. То је приморало две групе Срба, предвођене својим првацима, кнезовима, јузбашама, свештеницима и моношторским калуђерима, да исте године напусте своје домове у укупно 39 насеља Бајске, Суботичке и Сомборске нахије и преселе се по договору са хабзбуршким властима у околину Острогона.²⁶

Ратне недаће и разарања задесиле су поново становништво Бачке у време аустро-турског рата 1663–1664. године. Велике зулуме опет су починили Татари, чији је заповедник, син кримског кана, и овог пута зимовао у Сомбору.²⁷ Због обављања транспортне и друге службе за војску, житељи многих насеља били су месецима одсутни од кућа. Услед све већих радних и материјалних оптерећења и зулума становништво је бежало, а многа насеља у Бачкој, нарочито у њеном северном делу, потпуно су опустела. Још тежа ситуација била је током Бечког рата (1683–1699), када су дугогодишње ратовање и насиља која су вршиле обе војске резултирали депопулацијом и новим миграцијама.²⁸

Области северне Бачке које су крајем 16. века и касније напустили Срби, населили су у наредном периоду Мађари, Буњевци и Шокци. Сеобе Буњеваца из Клишког санцака (средња Далмација, западна Босна и западна Херцеговина) у Бачку, у крај између Баје, Суботице и Сомбора, започеле су изгледа почетком 17. века. Већ 1622. године помиње се у Бачкој католичка „парохија Буњевци“. Нови таласи досељавања Буњеваца у Бачку уследили су касније током 17. века, а у ову област мигрирали су и други католици са Балканског полуострва, углавном из Босне.²⁹ Њиховим насељавањем знатно се повећао број католичког живља у Бачкој, али су католици и крајем прве половине 17. века представљали мали део укупне популације. Према проценама бискупа Петра Мазарекија, који је администрирао и подручјем турске Угарске, у Бачкој је 1633. године било око 400 „шизматичких“ и

²⁵ БАРИАКТАРЕВИЋ 1932, 352–357.

²⁶ ИВИЋ, 1929, 210–212, 453; ПОПОВИЋ 1939, 161, 248, 258; ПОПОВИЋ 1952, 22–24; *ИНЈ II*, 497 (А. Лебл); *ИСН III-1*, 259–260 (Р. Самарцић); ЋИРКОВИЋ 1997, 75–76; ЛЕМАЈИЋ 2006, 102.

²⁷ FERMENTDŽIN 1892, 509–510; EVLIJA ČELEBI, 531; SIMONOVIĆ 1929, 51; РАДОНИЋ 1950, 279–282.

²⁸ ПОПОВИЋ 1952, 29–30; *ИНЈ II*, 499, 502 (А. Лебл).

²⁹ FERMENTDŽIN 1892, 367, 479; SIMONOVIĆ 1929, 39, 50; ЕРДЕЉАНОВИЋ 1930, 43–46, 55, 64–75, 358, 386–390; ПОПОВИЋ 1952, 28, 41–42; РАДОНИЋ 1950, 90–91.

мање од 30 католичких села, са укупно око 4000 католика. Касније су београдски бискупи процењивали број католика у Бачкој прво на око 9000 душа (1658), а затим и на читавих 13.000 верних (1672).³⁰

III

У селима у Бачкој, као и у другим деловима османске Паноније, живело се врло скромно. Села су била раштркана, и углавном мала, нарочито у првим деценијама османске власти. На пример, једна трећина насељених места у Тителској и чак две трећине у Бачкој нахији око 1550. године припадало је категорији *йайуљасийих* насеља (до пет кућа), остала насеља била су мала (6–20 кућа), док је једино Сугалово са 26 домаћинстава улазило у категорију села средње величине (20–80 кућа).³¹ Са порастом броја становника крајем 16. века увећала су се и бачка села. Око 1590. године просечан број домаћинстава по селу износио је 19,5, али су регионалне разлике биле значајне (најмања насеља имала је нахија Бач, а највећа Баја). Насеља су подизана на уздигнутим гредама, како би била ван домашаја подземних вода и честих поплава. Становало се у колибама од дрвета и трске облепљених блатом и у кућама укопаним у земљу, земунцима и полуземунцима. Укопане куће биле су заштићене од јаких ветрова који дувају панонском равницом и добро су чувале топлоту у јесењим и зимским месецима. Све куће биле су покривене сламом или трском. Ретки су имали куће са две собе. Уместо амбара и кошева, житарице и друге намирнице складиштене су у житним јамама и траповима укопаним у земљу, а стока је време проводила на отвореном. Људи су такође највећи део дана били напољу, не само радећи на њивама и чувајући стоку, већ и у тренуцима одмора, забављајући се и готовећи јела на отвореним огњиштима када год су то временске прилике дозвољавале.³² У селима поред Тисе и Дунава постојале су ваљавице и воденице, а у осталим селима жито се млело у сувачама. На пустарама (*мезрама*) ван сеоских атара прављени су салаши.³³

³⁰ Јачов 1986, 201; Јаџов 1992, I, 670; Јаџов 1998, 178–179. SZAKÁLY 1990, 31, процењује да је средином 17. века у Бачкој, поред наведених 9000 католика (од тога око 4000 Мађара у околини Сегедина), живело и око 70.000 православних Срба.

³¹ Ђурђев–Зиролевић 1988, 13–57. За типологију насеља видети: МАЦУРА 2001, 196; Крстић 2005, 170–171, 178–179; Крстић 2007, 79.

³² Поповић 1939, 276–279; Крстић 2007, 80–81. Археолошка истраживања указују да се на овакав начин становало у сеоским насељима на територији Бачке и током средњег века: СТАНОЈЕВ 1996.

³³ СОКОЛОСКИ–СТАРОВА, 344–346. Мезре су коришћене као оранице, пашњаци и ливаде: MCGOWAN 1969, 172–173.

Села су била укључена у хасове, зеамете и тимаре,³⁴ а њихови становници су поред обавеза према држави (цизје, односно харача и ванредних намета и кулука) били дужни да плаћају и дажбине својим феудалним господарима. Цизја, коју су плаћале одрасле мушке главе у кући уколико су имале годишње приходе преко 300 акчи (приближно шест дуката), износила је првобитно 50 акчи годишње. Платежна способност одређивала се на основу вредности кућа, винограда, њива, стоке, вина и покретних ствари. Од времена Селима II (1566–1574) износ харача повећан је на 61 акчу, уз још шест акчи које су даване за скупљаче пореза. Временом ће харач све више расти, упоредо са падом вредности новца, па је око 1640. године износио 333 акче. Села су била дужна да царској благајни колективно плаћају један дукат за цркву. Свако хришћанско домаћинство је своје спахији давало *џорез на капију* (*resm-i kapu*) у износу од 50 акчи, плаћан у две рате на Ђурђевдан и Митровдан, док су муслимански сељаци за своје чифтлуке давали *ресми чифџи* од 22 акче. Спахије су од сељака добијале *ушуре* (десетке) од пољопривредних производа, порез на овце и свиње, једна кола сена и једна кола дрва (или у новцу 40 акчи), пољачнину, накнаду за коришћење воденица, свадбарину, тапијске таксе и новчане глобе. Сеоске старешине, које се срећу са звањима кнеза или примићура, али далеко чешће са мађарским називом *биров*, као и свештеници, били су ослобођени неких дажбина. Тако сегединске канун-наме из 16. века одређују да бирови не дају цизју и ресми капу, али плаћају овчарину, док су свештеници били ослобођени пореза на капију.³⁵

Захваљујући томе што су износи дажбина од пољопривредних култура наведени у дефтерима, могуће је стећи увид у сеоску привреду на подручју Бачке. Највећи део становника ове области бавио се у 16. веку земљорадњом, односно узгајањем житарица (пшеница, суражица, јечам, ређе просо). У 17. веку почиње да се сади и кукуруз, на који се није плаћао десетак јер је био нова култура. Због тога су многи поседници били против узгајања кукуруза. Поред њива под житарицама, свако домаћинство имало је повртњак са црним и белим луком, купусом, першуну, репом, сочивом, бобом, бостаном и другим културама, а многи су садили и винограде или узгајали лан и конопљу. Сељаци у Бачкој држали су стоку у великом броју. Чувана су говеда, свиње, овце и козе, као и жи-

³⁴ Султановом хасу је 1570. године припадало пет вароши, 138 села и 18 пустара у Бачкој (највише у Сомборској и Бачкој нахији): KÁLDY-NAGY 2008, 389–399.

³⁵ СОКОЛОСКИ–СТАРОВА, 334–350; ЂУРЂЕВ–ЗИРОЈЕВИЋ 1988, 9–57; KÁLDY-NAGY 2008, 19–348; ЧОЛИЋ 1989, 95–96; VELICS I, 324–326; II, 276–277, 306, 528–529, 554–556; *ИНЈ II*, 177–182, 498–499 (Б. Ђурђев, А. Лебл); MCGOWAN 1969, 167, 175–176, 194; ЗИРОЈЕВИЋ 1995, 50–52.

вина.³⁶ За жирење свиња у храстовим шумама плаћала се жировнина, а за уловљену рибу ушур. Сточарство је нарочито добило у замаху од краја 16. и током 17. столећа, када се многа домаћинства оријентишу на ову делатност. У то време јављају се власници стада који имају више од 2000 оваца, а трговина стоком постаје важнија од трговине вином. Многа сеоска домаћинства имала су пчелињаке, који су постојали у практично сваком селу. Део бачких сељака бавио се и непољопривредним занимањима. У дефтерима се среће мањи број сеоских занатлија, а канун-наме помињу и сеоске крчме у којима се служи вино и пиво.³⁷

Канун-наме из друге половине 16. века забрањују спахијама и локалним властима бројне злоупотребе. Наметање незаконитих материјалних и радних обавеза раји било је у то време већ увелико распрострањено.³⁸ У 17. столећу порези и дажбине стално су повећавани и допуњавани новим врстама намета. Нарочито су били тешки разни облици ванредних намета, од давања хране за војску до кулечења (превожење терета, поправљање путева, мостова и утврђења) на удаљеним местима и ратиштима. Док је пракса издавања државних прихода у закуп била широко распрострањена и раније,³⁹ у 17. веку има све више случајева да тимарници издају своју земљу под закуп како би дошли до готовине. Било је много пустара које спахије нису ни желеле да населе, него су их као пашњаке давали у закуп. С друге стране, сеоска раја се често пресељавала са једног места на друго, бежећи од претераних намета, привучена од поседника чифтлука повољнијим условима обрађивања земље. Међутим, временом је чифтлучење повећавало терете становништва, јер се све више радило за земљопоседника. Било је и случајева отимања сеоских и манастирских имања.⁴⁰

Поред плаћања пореза и дажбина османској држави и тимарницима, као и *духовног бира* Православној цркви, становништво Бачке било је изложено и сталним настојањима избеглих угарских земљопоседника да са својих окупираних имања узимају дажбине. У питању су били не само стари власници, већ и они који су од хабзбуршких власти добијали поседе на турској територији у 17. веку. Тако је 1665. године калочки надбискуп

³⁶ Према једном истраживању, заснованом на упоредној анализи података пописа четири подунавска санцака из око 1570. године, највећа производња хране по домаћинству била је у Сремском, затим у Сегединском и Ђулском, а најнижа у Смедеревском санцаку. По аутору ове студије, већи (статистички) просперитет Сремског и Сегединског санцака у односу на друга два, резултат је великог узгоја ситне стоке (свиња и оваца) у тим крајевима: MCGOWAN 1969, 148–150, 168–171, 174, 193–194.

³⁷ СОКОЛОСКИ–СТАРОВА, 334–350; ЂУРЂЕВ–ЗИРОЛЕВИЋ 1988, 9–57; VELICS I, 324–326; II, 528–529; KÁLDY-NAGY 2008, 19–348; ИИИ II, 499, 502 (А. Лебл); ХЕГЕДИШ 1984, 122.

³⁸ СОКОЛОСКИ–СТАРОВА, 345, 349–350.

³⁹ VELICS II, 318, 350–351; FODOR 2001, 427–435.

⁴⁰ BÁC-S-BODROGH VÁRMEGYE I, 268; ИИИ II, 501–503 (А. Лебл).

од цара Леополда I добио 66 села и пустара, од тога велики број у Бачкој. Породица Вешелењи имала је 27 села и 14 пустара од Иђоша и Фекетића до Кулпина. Посао убирања феудалних дажбина на османској територији обављали су за угарске племиће хајдуци у њиховој служби, који су за то добијали трећину скупљене суме. Османске власти су у свим преговорима вођеним са Хабзбурзима током 16. и 17. века настојале да онемогуће такву делатност, позивајући се на етнички принцип према коме Срби не треба да дају дажбине мађарским феудалцима. Међутим, друга страна им је одговарала да се дажбине наплаћују по поседничком праву. Како нису биле у стању да ефективно спрече овакву праксу, Османлије су на крају 1627. године прихватиле да угарски поседници на северу и западу османске Угарске наплаћују дажбине од читавог становништва, али су Срби насељени у компактним масама на подручју Бачке и Баната били изузети од њих.⁴¹

Међутим, у пракси је и становништво Бачке све до краја османске владавине било приморано да даје дажбине угарским поседницима. Калочки надбискуп као највећи земљопоседник редовно је убирао приходе са својих бачких имања, као и капетани Филека Ференц Вешелењи и Иштван Кохари. Дажбине су узимане делом у новцу, а делом у природи. Једном приликом мађарски хајдуци су на име неплаћених дажбина одвели чак 12.000 волова из сегединског, суботичког и тителског краја. У немогућности да то спрече, османске власти су толерисале овакво стање, посредовале код угарских поседника за своју рају и чак наговарале Србе да дају дажбине мађарским племићима како би се избегла насилна наплата. Иако су ови намети били знатно мањи од обавеза према османским господарима, представљали су додатни терет за већ преоптерећене сељаке. Посебно зато што су мађарски хајдуци који су их убирали чинили велике злоупотребе по бачким селима, отимајући људе и стоку, а некад и убијајући сељаке.⁴²

IV

Као и у другим областима које су дошле под османску власт, тако су и у Бачкој градска насеља постепено, али неумитно добијала оријентални карактер. У њима су били концентрисани муслиманско становништво, војно-управни апарат, верске и јавне установе карактеристичне за исламску цивилизацију. После освајања Бачке један број старих угар-

⁴¹ Поповић 1939, 274–276; *ИИЈ II*, 176, 503–504 (Б. Ђурђев, А. Лебл); Хегедиш 1984, 124–126; Ђирковић 1997, 72–73.

⁴² *Bács-Bodrogh Vármegye I*, 246–266; *ИИЈ II*, 503–504 (А. Лебл); Хегедиш 1984, 124–130. На насиља мађарских хајдука према становништву Бачке, укључујући и католике, жалио се и београдски бискуп Матија Бенлић 1653. године: Јаџов 1992, I, 629–630.

ских утврђења је разорен, а други је добио османске војне посаде. Њих су сачињавали првенствено мустахфизи, тобције, бешлије, мартолоси, азапи, фариси, јаничари, као и други родови војске. Османске тврђаве (турски: *kale*) постојале су у Сегедину, Суботици, Сомбору, Бачу и Тителу. Како се османска граница померала даље на север и запад, бројност градских посада се смањивала, а утврђења су у извесној мери запуштена. Ипак, ове тврђаве су наставиле да врше војну функцију све време османске власти у Бачкој. Због повећане несигурности у време Дугог рата, сталних упада мађарских хајдука и потребе за заштитом важних копнених и речних путева у Бачкој,⁴³ Османлије су вароши и нека села утврђивали паланкама. Тако је почетком друге деценије 17. столећа више насеља поред Дунава и Тисе имало паланке са мањим војним посадама: Футог, Ковиљ, Пеште (садашња Бачка Паланка), Мартонош и Мошорин. Паланком је од средине 16. века била утврђена Баја, а на исти начин је од почетка 17. века обезбеђено и насеље Мадараш између Баје и Суботице. Део војних посада Сегедина, Бача, Титела, Суботице, Сомбора, Баје, Мартоноша, Мадараша, Пеште и Ковиља сачињавали су и Срби, првенствено као мартолоси, али и припадници других војних и полувојних редова: тобције, азапи, фариси, калафатције, калканције, нецари, ковачи. Њихов број се временом смањивао, делом су исламизовани, али је хришћана у посадама Сегедина, Титела, Суботице, Баје, Ковиља, Пеште, Бача и Футога било и у првим деценијама 17. века.⁴⁴

Највећа градска насеља у Бачкој су бројем становника, али и урбаном структуром знатно заостајала за градовима у северном делу Сегединског санџака, у којима је поред муслиманског било врло бројно и мађарско становништво. Тако је Сегедин, на пример, био велики град насељен муслиманима и Мађарима уз нешто Срба, Цигана и јужнословенских католика (Хрвата, Буњеваца, Дубровчана).⁴⁵ Градска насеља на територији Бачке била су првенствено седишта нахија, која су до краја седме деценије 16. века махом добила статус касабе. То је значило да су у њима већ биле изграђене установе које граду дају муслимански карактер: најмање једна џамија, мектеб (основна школа), у некима и медреса (средња школа), углавном хамам, каравансарај или хан, затим чаршија, трговачко и занатско средиште града. Поред заповедника различитих војних одреда у тврђавским посадама, у бачким касабима били су присутни и остали државни чиновници са одговарајућим управним апа-

⁴³ За путну мрежу и копнени и речни саобраћај у Бачкој уп. ZIROJEVIĆ 1978, 59–68.

⁴⁴ VELICS I, 22–23, 49, 52–53, 69–71, 98, 202, 265, 432, II, 46, 347, 386–387, 688; ZIROJEVIĆ 1976, 120–122, и посебно детаљно: HEGYI 2007, 883–971.

⁴⁵ KÁLDY-NAGY 2008, 13–20; HALASI-KUN 1964, 4–16. Детаљно приказивање историје Сегедина под османском влашћу превазилази оквире наше теме. Уп. SZAKÁLY 1983, 535–738.

ратом: кадије или њихови пуномоћници наиби, тржни надзорници (мух-тесиби), баждари, повереници за скупљање харача (харач-аге) и царина (ђумрук емини), грађевински надзорници (мимар-аге), затим исламски верски службеници, и други.⁴⁶

Као и у другим деловима Османског царства, становништво градова у Бачкој било је према конфесијама подељено на *џемаџе* (општине), које су се даље делиле на *махале*. Због досељавања муслимана и исламизације варошких хришћана број муслиманских махала се временом повећавао, док су хришћански џемати бивали све безначајнији делови бачких градова. У Бачу је, на пример, 1578. године било 28 нових муслимана, у Сомбору 22, у Тителу 11, а у Суботици 15. У Бачу су средином 16. столећа постојале две муслиманске махале – махала диздара тврђаве Бача са 24 члана градске посаде, и махала фариса са 11 припадника овог војног реда. Хришћанска махала имала је шест кућа (пет мушких старешина домаћинстава и једну удовицу). Наредних деценија муслиманска популација у граду била је у сталном порасту, па се број махала повећао: поред раније две у тврђави, јављају се још четири у градском насељу. Бројност хришћанског становништва је, с друге стране, после почетног раста кренула да опада. Према харачком дефтеру из 1553/1554. године, бачка варош имала је 10 хришћанских кућа. Попис из 1560/1561. године бележи у Бачу 101 муслиманску и седам циганских кућа, док је хришћанска махала бројала 24 домаћинства. Већ у то време Бач је представљао највеће градско насеље у Бачкој. Деценију касније, у четири варошке махале у Бачу убележене су 281 муслиманска породица (од тога, три џемата Цигана, укупно 24 куће) и 27 хришћанских кућа, са још девет неочењених мушкараца. У Сомбору су 1560/1561. године пописана 33 муслимана, што је свакако само један део муслиманског становништва, док је хришћанску варош чинило 15 кућа. Десет година касније, у тврђави и три махале у сомборској вароши убележено је укупно 235 муслимана, док је циганских кућа било 12 (осим четворице нових муслимана, остали пописани носе српска имена), а српских кућа 13. Изузетак је неко време представљао Тител, који је крајем прве половине 16. века имао српску хришћанску варош са 87 (1546) односно 88 кућа (око 1550). У Тителу тада изгледа није ни било цивилног муслиманског становништва, а градска посада је нешто раније (1541) бројала укупно 362 човека, од тога 74 хришћанина. Међутим, већ 1553/1554. године број хришћанских домаћинстава у Тителу пао је на 55. У овом насељу је око 1570. године пописано 36 муслимана и 47 хришћанских српских кућа са 62 одрасла мушкараца. У Суботици је у то време убележено свега пет

⁴⁶ KÁLDY-NAGY 2008, 181–182, 249–251, 325; HALASI-KUN 1964, 18–22, 24–28, 35–38, 48–50; EVLIJA ČELEBI, 528–539; ПЕТРОВИЋ 1967, 100–103; HEGYI 2001, 473–474, 477–480.

хришћанских кућа, од чега су бар четири породице биле мађарске. Списак суботичких салаша са именима власника, највероватније бивших, сведочи о ранијем, највећим делом мађарском становништву вароши. Међутим, до следећег пописа (1578) хришћанска популација Суботице постала је српска. У Баји су већ 1570. године Срби чинили 90% становништва од укупно 44 хришћанска домаћинства.⁴⁷

Попис извршен 1578. године даје следећу слику становништва бачких градова:⁴⁸

град	војна посада (део)	број муслиманских кућа у вароши	број хришћанских кућа
Баја	45	44	18+7 (муселеми)
Суботица	52	–	48
Сомбор	15	169	13
Бач	32	411	15
Тител	72	55	30

Будући да пописом нису обухваћени сви родови војске, већ углавном само мустахфизи, горње податке треба узети условно. Ипак, очигледно је да муслиманско становништво у бачким касабама већ у то време знатно премашује хришћанско. Хришћани који би дошли у касабе и вароши и бавили се трговином били су око 1570. године ослобођени харача и земљорадничких дажбина,⁴⁹ али та околност у прво време није много утицала на њихово досељавање у урбана насеља. Стање хришћанске популације у градовима Бачке углавном се није значајније променило до почетка последње деценије 16. столећа: Баја је 1590/1591. године имала 22, Сомбор 13, Тител 20, а Бач 15 хришћанских кућа. Само је Суботица забележила нешто већи раст становништва, јер су тада у њеној вароши живеље 63 породице хришћанске раје. У 17. веку део хришћанског становништва Баје, Сомбора и Суботице чинили су и Буњевци.⁵⁰ У то време долази до укрупњавања насеља на северу Бачке, јер сељаци прелазе у већа села и градове као што су Суботица, Сента и Сомбор, где се осећају сигурније од зулума спахија и хајдука. Зато расте и број хришћанског,

⁴⁷ Ђурђев–Зиројевић 1988, 13–14, 44–45; Зиројевић 1993, 133–135; VELICS II, 145–146; KÁLDY-NAGY 2008, 137, 161, 181–182, 249–251, 325; *ИНЈ II*, 187 (Б. Ђурђев, А. Лебл); Петровић 1967, 102; Зиројевић 1975, 113–114; Зиројевић 1976, 118; Чолић 1989, 91; Ћирковић 1996, 81; HEGYI 2001, 472–273; HEGYI 2007, 907–909; Стојковски 2010б, 187–188.

⁴⁸ HALASI-KUN 1964, 18–22, 24–28, 35–38, 48–50; Петровић 1967, 96, 100–102; HEGYI 2001, 477; Стојковски 2010б, 188.

⁴⁹ Соколовић–Старова, 348.

⁵⁰ STELTZER 1885, 15, 17, 22, 27; Поповић 1952, 74, 150, 152, 156; Зиројевић 1975, 114. Већина Буњеваца је до ослобођења Суботице од Турака ипак живеље по околним сеоским насељима, а у сам град се населила након 1686. године: Ердџановић 1930, 69–70.

православног и католичког становништва у бачким градовима. Међу њима је било све више закупаца пашњака, власника великих стада и трговаца стоком. Док многа села у ово време прелазе на сточарство, у атарима градова развијала се земљорадња, воћарство и виноградарство. Било је случајева да житељи градских насеља узимају од тимарника читаве пустаре под заједнички закуп. Међутим, градска насеља у Бачкој се пре свега преображавају у трговачко-занатска средишта, међу којима се у деценијама пред протеривање Турака нарочито издвојио Сомбор.⁵¹

Још нека хришћанска насеља имала су статус вароши. Пеште, данашња Бачка Паланка, Куждин, који се налазио између Каћа и Ковиља, и Нађ Сонта, вероватно данашња Сонта, уписани су средином 16. века као вароши. Међутим, њихови малобројни становници давали су само дажбине од пољопривредних производа. Већ 1570. године, од та три насеља само је Куждин задржао статус вароши (63 куће). Варош Колут у Сомборској нахији са 103 куће 1570. и 81 домаћинством 1578. и 1590. године спадао је у категорију великих хришћанских насеља. У то време насељавали су га Срби и Мађари. С друге стране, Варадинци на месту Новог Сада и Ковинци на месту данашњег Бечеја били су у другој половини 16. века само села, која су тек у каснијем периоду искористила погодности свог положаја за урбани развој.⁵² Још нека насеља у Бачкој су под Османлијама добила извесна урбана обележја, када су у њима изграђене паланке (Футог, Ковиљ, Мартонош, Сента, Мошорин).⁵³

Расположива изворна грађа пружа могућност да се донекле створи представа и о друштвеној структури бачких градова под османском влашћу. Према пописима насталим око 1570. и 1578. године, приближно једна четвртина становника Бача бавила се пољопривредом, једну шестину чинили су верски службеници, углавном џамијски персонал и дервиши. Крајем седме деценије 16. столећа 58 бачких занатлија обављало је 12 различитих заната. Осам година касније, број заната у Бачу порастао је на 33, а занатлија на 110. Међутим, број хришћана занатлија је за десетак година спао са 10 на само једног (колара). Ови подаци убедљиво сведоче о напретку бачке чаршије и њеном муслиманском карактеру у другој половини 16. века. Од 25 бачких трговаца, петорица су око 1570. године били хришћани. Бачки трговци били су у то време укључени у снабдевање тржишта Будима житарицама из јужних крајева. Многе спахије, укључујући и њихове заповеднике, такође су одабрале ову каса-

⁵¹ *ИНЈ II*, 502 (А. Лебл); Ћирковић 1997, 72, 79–80.

⁵² Ђурђев–Зиројевић 1988, 23, 26, 46–47; *VELICS I*, 324; *KÁLDY-NAGY* 2008, 147, 199, 235, 252, 286, 333; Ердулхељи 1894, 102–103; Поповић 1952, 86, 110, 124; *HALASI-KUN* 1964, 71; Петровић 1967, 98; Зиројевић 1995, 43–51.

⁵³ Зиројевић 1976, 120–122; *HEGYI* 2007, 959–971.

бу за своје стално боравиште.⁵⁴ У четири муслиманске махале у Сомбору 1578. године, поред 19 војних и 14 административних службеника, убежене су и 34 занатлије. Они су обављали 16 различитих заната. Непуних 20 година раније, пописани су само један зидар и један терзија.⁵⁵ У Тителу су 1546. године поред двојице јузбаша и шесторице одабаша, старешина марголоса, у српској вароши уписани и кнез Вук Радич, четири свештеника, тројица ловаца, тројица терзија и по један златар, кожухар и свињар. Неколико година касније, међу становницима Титела јављају се још три ловца, двојица говедара, један калуђер, ковач и дрводеља. Поред прихода од пољопривредних култура, који је за неколико година са око 6000 порастао на скоро 10.000 акчи, и риболова (1000 акчи), најзначајнији је био онај од тителске скеле, која је годишње државној благајни доносила око 20.000 акчи. Према попису из 1578. године, у Тителу су постојала само четворица занатлија: чизмар, дунђер, колар и терзија, од којих је само овај последњи био Србин.⁵⁶

Канун-наме за Сегедински санџак садрже одредбе о таксама на различиту робу које су плаћане на скелама и трговима ове покрајине. Оне на тај начин пружају информације о артиклима којима се највише трговало по чаршијама бачких градова. То су, пре свега, пољопривредни производи – житарице, крупна и ситна стока (говед, коњи, мазге, овце), живина, сир, масло, мед, поврће, воће, вино, пиво, као и риба уловљена у рекама и рибњацима. Трговало се такође дрветом и дрвном грађом, трском, сеном, говеђим и овчијим кожама, колима, занатским производима (грнчаријом, израђевинама од дрвета, ћебадима, кабаницама и тканинама). Осим ових локалних занатских производа, на базарима и у дућанима бачких градова продавана је и роба увезена из Немачке: велики број различитих врста тканина, футроле за ножеве, ситни гвоздени предмети, зачини (бибер, шафран, каранфилић). У аустријске земље извожени су пољопривредни производи, нарочито стока, али ову уносну делатност у 17. веку ометају меркантилне мере бечког двора.⁵⁷

Нешто уобличенија слика о изгледу бачких градова и паланки почетком друге половине 17. столећа може се стећи захваљујући путописном делу Евлије Челебије. Он је у Бачкој боравио 1665. године, и његови

⁵⁴ HALASI-KUN 1964, 24–28; KÁLDY-NAGY 2008, 249–251; *ИИЈ II*, 187 (Б. Ђурђевић, А. Лебл); ПЕТРОВИЋ 1967, 100–103; НЕГУЋ 2001, 472–479.

⁵⁵ HALASI-KUN 1964, 35–38; ПЕТРОВИЋ 1967, 101, 103–104; ЧОЛИЋ 1989, 91. У дефтер из 1570. године уписан је само један терзија муслиман у Сомбору, што сигурно не одражава стварни број занатлија у вароши. Међу хришћанима је убељен један трговац: KÁLDY-NAGY 2008, 181–182.

⁵⁶ HALASI-KUN 1964, 20–22; ЂУРЂЕВИЋ–ЗИРОЈЕВИЋ 1988, 44–45; ЗИРОЈЕВИЋ 1975, 115; ЗИРОЈЕВИЋ 1993, 133–135; ПЕТРОВИЋ 1967, 101–103. О риболову на Дунаву, Тиси и у рибњацима видети: ЗИРОЈЕВИЋ 1994, 111–120; ЗИРОЈЕВИЋ 1995, 46–47.

⁵⁷ СОКОЛОСКИ–СТАРОВА, 332–350; ЂУРЂЕВИЋ–ЗИРОЈЕВИЋ 1988, 9–12; ЧОЛИЋ 1989, 96–100.

занимљиви прикази, мада вероватно непрецизни и претерани када су бројке у питању, показују даљи развитак бачких градова у односу на стање како га приказују пописни дефтери из друге половине 16. века.

Евлија Челебија је посебно детаљно описао тврђаву Бач и њену спољну варош, опасану паланком од коља и насипа. У старој средњовековној тврђави на језеру, до које се долазило преко покретног моста, налазиле су се џамија султана Сулејмана и куће војних заповедника и џамијских службеника. Куле су биле покривене дрвеним кровом и брањене топовима, а донжон је служио као тамница. Градска посада бројала је 80 људи. На другој великој (југоисточној) кули овог замка окупљала се градска елита због одмора и разоноде. У вароши се налазило 200 приземних и једносратних кућа, изграђених од ћерпича и камена и покривених ћерамидом. У двориштима ограђеним тарабама били су засађени виногради и баште. Најрепрезентативнија кућа био је санџакбегов сарај. У вароши је постојало осам муслиманских богомоља. Велика Сулејманова џамија била је заправо стари фрањевачки манастир, чији је високи, оловом покривени звоник постао минарет.⁵⁸ Евлија истиче како у бачкој вароши уопште нема великих дућана, ханова, безистана, имарета и медреса; постоји само један мали хамам са два одељења. У старој чаршији налазило се 100, а у новој чаршији 150 малих трговачких дућана, у којима се могла наћи разноврсна скупочена роба, наводно у бесцење. Становници Бача су Бошњаци, који говоре и турски, и сви се баве трговином. Промет ове врло богате вароши одвијао се преко сотинске скеле на Дунаву, са којим је Бач био повезан током Мостонге.⁵⁹

Евлија Челебија описује Тител као малу четвороугаону тврђаву на равном и зеленилом обрашлом месту где се Тиса улива у Дунав. У градској вароши се налазе три муслиманске богомоље, џамије и махалски месциди, две текије, три медресе, четири основне школе, хамам, ханови, чаршија и базар са 80 дућана. Велико богатство граду доноси трговина ердељском каменом соли, која се на тителску скелу довози Моришем и Тисом и ту складишти, а потом Дунавом извози у остале крајеве. У тителском пристаништу зато има чак 300 складишта камене соли, као и стоваришта друге робе. Многи житељи Титела баве се трговином сољу, а неки су се врло обогатили.⁶⁰

⁵⁸ Бискуп Матија Бенлић наводи да су три цркве у Бачу претворене у џамије: Јаџов 1992, I, 628.

⁵⁹ ЕВЛИЈА ЧЕЛЕБИ, 532–534. Реконструкција изгледа бачке тврђаве: SCHMIDT 1939, 411–412 (= ПОПОВИЋ 1957, 104).

⁶⁰ ЕВЛИЈА ЧЕЛЕБИ, 535–536. Узгредних помена Титела има и код више западних путника који су у 16. и 17. веку пловили Дунавом на путу за Цариград. Углавном се констатује како је Тител леп и добро саграђен град(ић) на брду изнад ушћа Тисе у Дунав, а понекад се помиње и лепа варош поред тврђаве: МАТКОВИЋ 1884, 17–18; ИСТИ 1892, 171,

Сомбор је, како сведочи Евлија Челебија, имао јаку четвороугаону паланку, у којој се налазила цитадела грађена од тврдог материјала и опасана ровом. То је, у ствари, био стари кастел великашке породице Цобор. У малом утврђењу није било других грађевина осим диздаревог конака. Бискуп Матија Бенлић, који је обишао Сомбор 12 година раније, вероватно мисли на ту грађевину када помиње стару палату, погрешно сматрајући да је припадала калочком надбискупу. То је вредно и лепо дело, али запоседнуто од Турака, запуштено и оронуло.⁶¹ Пред капијом ове тврђавице у унутрашњој вароши, наставља даље Челебија, стајали су мала, ћерамидом покривена џамија султана Сулејмана и његов хамам. У вароши су се налазили још једна оловом прекривена џамија, хан и трговачка чаршија са базарима и дућанима. Већина од 200 дућана били су кујунџијски. Још увек су се местимично видели остаци старих грађевина из времена пре турског освајања. Исто произилази и из бискуповог казивања, који помиње стару, до пола срушену катедралу, у чијој другој половини станују турски војници. Евлија саопштава да су стамбене махале Сомбора са наводно чак 2000 приземних и једносратних кућа покривених ћерамидом лежале у спољашњој вароши са југоисточне стране тврђаве, окружене виноградима, баштама и ограђеним вртovima.⁶² Лепотом и величином нарочито се истицао сарај Пири-паше, где је као пашин гост Евлија одсео током свог боравка у Сомбору. Према Евлијином рачуну, у Сомбору је 1665. године постојало 14 муслиманских богомоља: пет џамија и девет махалских месцида. Од јавних објеката, постојале су још две текије дервиша, две медресе, шест мектеба, два хана и већ поменути хамам. Како Сомбор нема текућих вода, становништво се водом снабдевало из четири бунара. Сомбор је богато место, становници муслимани су углавном трговци, а раја нису Мађари, него хришћани „Власи“, то јест Срби.⁶³

Евлија описује тврђаву у Баји као чврсту, двосратну и тешко доступну четвороугаону утврду са двоструким бредима изнад обала Дунава. У тврђави су постојале две муслиманске богомоље, од којих је једна, Синан-пашина џамија била у ствари ранија католичка црква. Судница бајског кадије такође се налазила у тврђави, у којој је било још и 50 кућа покривених даском и 15 малих дућана. У вароши изван

209–210; *ИСТ* 1893, 14, 81; *ИСТ* 1896, 22, 28; *ИСТ* 1897, 125, 132; *Влалинац* 1927, 20; *Зиројевић* 1966, 53.

⁶¹ Јаџов 1992, I, 629.

⁶² Ђирковић 1997, 77–78, упозорава на опрез када су Евлијини бројчани подаци у питању, констатујући да би то значило око 10.000 становника Сомбора, што је претерана цифра за 17. век.

⁶³ *Евлија Челеби*, 529–531. За остатке турских јавних објеката у Сомбору и простор на коме су се налазиле унутрашња и спољашња варош видети: *Веленралтер* 1959, 214–222; *Ђирковић* 1997, 76–77.

тврђаве, ограђеној паланком, налазило се 300 пространих приземних и једносратних, даском покривених кућа. Једна варошка капија водила је према скели (пристаништу), а друга се налазила на путу за Сомбор. Од јавних објеката постојали су: један месџид, текија, медреса, мектеб, хан, хамам и 150 дућана. Због подводног мочварног земљишта, све веће улице у Баји биле су покривене даскама. Како је бајска скела била велики саобраћајни чвор читаве „Бачке и Влашке“, доносила је знатне приходе царској благајни и градском становништву.⁶⁴

Суботичка тврђава, смештена на обали малог језера, према Евлијином опису је мања утврда грађена од тврдог материјала. У тврђави су постојале једна џамија и 40 војничких кућа. Варош поред тврђаве, са 140 добрих кућа покривених трском и рогозом, била је смештена унутар паланке од земљаног бедема са подзидом. У вароши и око ње било је много винограда и башти. Сента је према Евлији Челебији мала четвороугаона паланка на обали Тисе. Стара црква у тврђави била је претворена у џамију, поред које се налазило и неколико малих дућана. Мартонош је такође имао малу четвороугаону паланку на обали Тисе са зиданом четвртастом кулом од тврдог материјала. Посаду су чинили диздар са свега петнаест војника. Изван паланке се налазила велика варош са 150 трском покривених кућа и црквом „мађарске раје“.⁶⁵ Будући да је варош представљала зеамет, становници су уживали имунитет. Евлија наводи да се у ковиљској паланци петоугаоног облика, на обали Дунава, налазило 200 малих ћерамидом покривених кућа. Поред четири муслиманске богомоље, постојали су и хан, хамам, две дервишке текије и мањи број дућана. Футошка тврђава, у ствари паланка са зидовима од насипа на обали Дунава, била је запуштена. Градска посада бројала је 80 чланова. У Футогу се налазило 180 сиротињских кућа покривених ћерамидом. Од три муслиманске богомоље, једна је била џамија султана Сулејмана, а остало махалски месџиди.⁶⁶

V

Са насељавањем српског становништва у Бачку ширила се и православна црквена организација на овим просторима. Крајем 15. века православни у Угарској, не само Срби, већ и Власи и Русини, били су под

⁶⁴ EVLIJA ĆELEBI, 528–529. Члан царског посланства је 1572. године описао Бају као „село и градић“ са војном посадом од 50 коњаника и много „јунака“, у коме је постојала и бања. Други немачки путник је 1616. године констатовао да је Баја „пђаво село“ са паланком: MATKOVIĆ 1892, 208; ISTI 1897, 132.

⁶⁵ Црква је била дрвена. Бискуп М. Ибришимовић наводи да је била посвећена светом Мартину, а М. Бенлић, који је детаљније описује, Узнесењу Пресвете Госпе: ЈАЉОВ 1992, I, 277, 631.

⁶⁶ EVLIJA ĆELEBI, 534–539.

јурисдикцијом београдског митрополита. Почетком четврте деценије 16. столећа међу јерарсима Охридске архиепископије помиње се *угарски* митрополит, чија је духовна власт, према неким мишљењима, после турског освајања Београда и Срема обухватала територију државе Јована Запоље. Када су Османлије заузеле Бачку, формирана је Сегединска епархија, која је од обнављања патријаршије у Пећи 1557. године улазила у састав Српске цркве.⁶⁷ О историји ове епархије постоје само оскудни и фрагментарни подаци, махом записи са поменима сегединско-бачких епископа и митрополита.⁶⁸ У једном запису из 1556, насталом годину дана пре обнове патријаршије у Пећи, помиње се Захарије, родом од Вранеша, као *епископ сегедински, оѿ он ѿол Белога Дунава ... (зо)вома Бачка међа*.⁶⁹ Следећи именом познати архијереј био је *миѿроѿолиѿи Сегединскога града Бачкије обласѿи* Георгије, који се помиње 1578. године. Он је пре 1581. године напустио своју епархију и склонио се у манастир Петковицу под планином Цер, где се својевремено и замонашио. Као љубитељ књиге давао је да се преписују богослужбени и средњовековни законски текстови. На челу Сегединске епархије почетком наредног века (1609) налазио се митрополит Мардарије.⁷⁰

Захваљујући сачуваном дефтеру у који су бележени приходи убирани од свих православних цркава и њихових епархија у Османском царству између 1640. и 1655. године,⁷¹ постоји нешто више података о сегединско-бачким митрополитима и стању у овој епархији половином 17. столећа. Митрополита Неофита су 1640. године османске власти свргле са положаја и отеле му 400.000 аспри и сву другу имовину, због оптужби да је наводно покрштавао муслимане. Вероватно да би се склонио од даљег гоњења, он је већ у јануару 1641. године као изасланик фрушкогорског манастира Хопова ишао у Русију, молећи за царску помоћ овој монашкој обитељи.⁷² Михаило, *миѿроѿолиѿи Бача и Сонбора и Тиѿела и њихових обласѿи у Сегединском санѿаку*, како га титулише османска црквена канцеларија, ступио је на упражњени архијерејски

⁶⁷ Грулић 1939, 340–341, 345–347; *ИНЈ II*, 101–104, 190 (Б. Ђурђев); *ИСН II*, 444 (С. Ђирковић).

⁶⁸ Међу ретким изворима за верски живот српског становништва у Бачкој под османском влашћу су и манастирски поменици, пре свега Крушевски, затим Рачански, Крушешолски, Пећки, Врднички и други, у којима су забележени приложници из бројних бачких насеља: Новаковић 1875, 122–152; Томић–Војкулеску 1996, 17–21; Јовановић 2005.

⁶⁹ *Записи IV*, бр. 6293; Грулић 1939, 389.

⁷⁰ *Записи I*, бр. 741, 742, 756; Ђирић 1929, 407; Грулић 1939, 392.

⁷¹ Османске власти су Цркву третирали као *мукаѿу*, државно добро које се даје у закуп и чији су закупци – патријарси, митрополити и епископи – били дужни да царској благајни плаћају дажбине: *ѿешкеѿ* приликом добијања новог или потврде старог берата о именовану на положај, и годишњи данак *кесим*: Тричковић 1980, 61–82.

⁷² Димитријевић 1922, 201; Грулић 1939, 392; Тричковић 1980, 127.

трон тек 1645. године. Тада је Сегединској епархији припојена и обудовела митрополија Солнока и Ковина. По његовом наређењу живописана је 1651. године стара црква манастира Ковиља. Митрополит Михаило је пре јула 1653. године такође био протеран из Сегедина, наводно *због њога ишло се према раји није лепо оћходило*. На предлог патријарха Гаврила I, за Михаиловог наследника постављен је митрополит Симеон, који је платио пешкеш увећан са 800 на 3600 акчи.⁷³ Њега је вероватно наследио митрополит Георгије, који се помиње у једном натпису из 1667. године. Последњи познати сегедински митрополит под османском влашћу био је Филип, који је почетком јануара 1678. године умро у Београду.⁷⁴

Шеријатско право забрањивало је подизање нових хришћанских цркава и манастира, али је било дозвољено, под тачно прописаним условима, обнављање постојећих богомоља.⁷⁵ У пракси, на подручјима турске Угарске насељеним новопристиглом српском популацијом, као што је била Бачка, „обнављање старих цркава“ значило је углавном подизање нових православних храмова или на рушевинама старих католичких, или на потпуно новим локацијама. Сеоске цркве у Бачкој, као и оне у Срему, биле су махом врло скромне грађевине, начињене од плетара облепљеног блатом или дрвета, покривене шиндром, трском или сламом. Српски манастири на територији Угарске добијали су од османских власти дозволе да обнављају како старије православне манастире, као што су били они у Срему, у највећем броју настали пре доласка Турака, тако и старе католичке манастире који су лежали разрушени и напуштени. У Бачкој је било знатно мање српских манастира него у Срему или Банату. Поред манастира Бођана и Ковиља, који постоје и данас, из периода османске власти потиче и православни манастир у Батмоноштору. Време оснивања и најстарија прошлост ових духовних средишта још увек нису довољно расветљени.

Према предању забележеном у манастиру Бођани још пре почетка 18. века, овај манастир посвећен Ваведењу пресвете Богородице подигао је 1478. године неки далматински трговац Богдан, заузимањем војводе Дмитра Јакшића. Манастир је наводно добио име по оснивачу.⁷⁶ Постоје и историјски подаци који би могли поткрепити основно језгро предања о оснивању манастира Бођани. Наиме, у дефтерима из 16. века уписано је село *Будиновици*, *друго име Бела Црква*. Атар села Бела Црква граничио се са имањем манастира Бођани, како се види из записа наста-

⁷³ Грулић 1939, 392; Тричковић 1980, 127, 148–149, 153–154; Ћирковић 1997, 79–80.

⁷⁴ *Записи IV*, бр. 6961; *VI*, бр. 9641; Грулић 1939, 392. Зна се и са сегединског владику Саву, али није познато када је он управљао овом епархијом. Уп. и: Вуковић 1996, 112–113, 188, 306, 325, 350, 429, 497.

⁷⁵ Зиролевић 1984, 15–33.

⁷⁶ *Записи II*, бр. 2362; *VI*, бр. 10212; Грулић 1939, 357–358.

лих 1620. и 1679. године, а траг овог насеља сачувао се у имену потеса Бела црква североисточно од села Бођани.⁷⁷ Назив Бела Црква могао би бити превод мађарског *Fejéregyház*, како се звало једно сада неубицирано средњовековно насеље у Бачкој жупанији. Насеље Фејеређхаз је последњих деценија 15. века припадало војводи Милошу Белмужевићу, а 1529. године је, заједно са већином других Белмужевићевих поседа, дошло у руке Марка Јакшића.⁷⁸ Уколико је, дакле, манастир Бођани подигнут на простору који је припадао властелинству Милоша Белмужевића и касније Јакшића, онда међу тим личностима вероватно треба тражити и ктитора ове светиње.

Манастир Бођани је изгледа постојао 1540. године,⁷⁹ али бројна питања о његовој прошлости у 16. и 17. веку остају отворена. Наиме, записи који доносе вести за историју манастира у том периоду нису сачувани у оригиналу, већ у преписима из 18. века, и садрже опречне податке, нарочито хронолошке. Тако се из неких записа сазнаје како је манастир запустео у време османског освајања Бачке и обновљен 1565. године трудом игумана Василија Пожаревчанина. Он је од турских власти добио дозволу да подигне нову дрвену цркву и поврати ранија манастирска имања. Међутим, у другом запису који приповеда о истим догађајима, наводи се да је обнова завршена 1679. године, а да је започета под претходним игуманом Кирилом који је дошао из Милешеве. Будући да се у једном од записа говори о обнови манастира 1678. године, која је уследила након његовог паљења и разарања 1675. године, причу о обновитељској делатности игумана Василија Пожаревчанина највероватније треба сместити у то време, а не у 16. век.⁸⁰ Манастир Бођани страдао је поново за време Бечког рата (1695) и током Ракоцијевог устанка (1705).⁸¹

⁷⁷ Ђурђев–Зиролевић 1988, 31; KÁLDY-NAGY 2008, 196–197; *Записи II*, бр. 2362; *III*, бр. 4999; Поповић 1952, 81, 162.

⁷⁸ BOROVSKY 1900, 48; Ивић 1929, 353, нап. 41/5; Лемајић 2006, 90, 202, 205–206, 354. У средњем веку постојало је и насеље Бођани (*Bogyán*), које је Фердинанд I 1527. године даровао, поред других поседа, кастелану Бача Јовану Долићу; Ивић 1929, 360–361; Поповић 1952, 19, 81, 159. Вероватно су Бођани и Фејеређхаз били суседна насеља. Постоји и мишљење да се Фејеређхаз налазио негде у близини Фекетића и Врбаса: CSÁNKI 1894, 149.

⁷⁹ Међутим, сматра се да запис у једном псалтиру, како је ову књигу преписао јеромонах Јероним у манастиру Бођани 1540. године, није савремен, већ познији: *Записи I*, бр. 500.

⁸⁰ *Записи III*, бр. 4972, 4973, 4995, 4996, 4998, 4999. Уп. Грулић 1939, 357–358, 402; Зиролевић 1984, 66. Године 1620. игуман Бођана је затворен у Бачу због тога што је неки човек био убијен на манастирском имању. Ослобођен је тек после 13 месеци, када је манастир скупио новац да плати крвнину: *Записи II*, бр. 2362.

⁸¹ Садашња црква подигнута је 1722. године. О манастиру Бођани видети: Момировић 1980; Стошић 2011.

Манастир посвећен Ваведењу пресвете Богородице код Батмоноштора био је подигнут на темељима старе католичке опатије пре краја 16. столећа. Моношторски калуђери били су међу српским првацима са севера Бачке који су 1598. године са хабзбуршким властима договарали сеобу у околину Острогона. Манастир је страдао у Ракоцијевом устанку (1705–1711), али је био активан и 1714. године, када је у њему преписан један требник. Године 1723. забележено је да је манастирска црква раскошна грађевина од камена, дуга 200, а широка 20 корака, и да има три торња.⁸²

О времену и околностима подизања манастира Ковиља, посвећеног Светим Арханђелима, нема сачуваних вести у изворима. Можда је он, како је то сматрао још Радослав Грујић, такође настао на месту старијег фрањевачког манастира.⁸³ Први поуздани податак о манастиру налази се у дефтеру из 1578. године, када је уписан заједно са селима Кобиљ и Брљадин. Могуће је да је основан као метох фрушкогорског манастира Прибина Глава. Као што је речено, црквена припрата била је живописана 1651. године, а 1654. године ковиљски изасланици предвођени архимандритом Јоаникијем добили су од руског цара помоћ за манастир. Архимандрит Гаврило из манастира *Кобиљ* је 1675. године такође молио помоћ у Русији, жалећи се на тежак живот и велику беду под турском влашћу. Манастир је више пута паљен и рушен током Бечког рата, као и за време Ракоцијевог устанка.⁸⁴

Положај Католичке цркве у Угарској под османском влашћу није био завидан, јер су многе цркве и манастири били разорени или претворени у цамије након османског освајања, црквена хијерархија избегла на територије хабзбуршке Угарске и Ердеља, док је преостало мађарско становништво у врло великом броју било захваћено реформацијом, првенствено калвинизмом. Османске власти су са великим неповерењем гледале на угарске свештенике, сматрајући их хабзбуршким и папским агентима. Уместо калочко-бачких надбискупа и угарских свештеника у егзилу, духовну бригу о малобројним католицима на простору Бачке преузели су махом сегедински и босански фрањевци. У 17. столећу

⁸² *Записи V*, бр. 7432; *Bács-Bodrogh Vármegye II*, 219; Ивић 1929, 212; Грујић 1939, 403; Поповић 1952, 73–74; Зиролевић 1984, 135.

⁸³ Папа је босанским фрањевцима још 1421. године одобрио подизање манастира у трговишту Kabol у Бачкој дијецези: FERMENDŽIN 1892, 115. Традиција да је манастир Ковиљ основао Свети Сава не може се сматрати веродостојном: Грујић 1939, 337, 403. Не само да она није потврђена изворима, већ и изразито прозелитска католичка верска политика у Угарској током првих деценија 13. века искључује такву могућност. Штавише, тада се гасе и неки од последњих грчких манастира у Угарској, као што је био онај у Веспрему, који је 1221. године прешао у руке бенедиктинаца: ENGEL 2001, 97–98.

⁸⁴ Димитријевић 1922, 211–213; Зиролевић 1984, 118. Стара манастирска црква срушена је 1850. године: Матић 1976, 155–166.

смедеревско-сремски бискупи из Београда делују као администратори у дијецезама турске Угарске. Београдски бискупи Марин Ибришимовић и Матија Бенлић су током канонских визитација Бачке 1649, односно 1653. године богослужили, проповедали и кризмали велики број верника у више места у овој области. У то време, на југу Бачке постојале су католичке цркве у Бачу и Букину, док их је на северу, где је живело и знатно више верника, било у Колуту, Сантову, Јанковцу, Бајмоку, Какоњу и Мартоношу. У Сомбору је између визитација 1649. и 1653. године у једној кући уређена католичка капела, а до 1672. године изграђена је изгледа и црква. Исте године помињу се и цркве у селима Давудово и Гара. У Бачкој је у то време било седам католичких парохија. Цркве су биле зидане или дрвене, покривене даскама, ређе трском.⁸⁵ Католици су трпели притисак и од православне јерархије, чини се ипак више финансијски него верски, будући да је султановим бератима православним архијерејима било дозвољено убирање дажбина и од католика. То је изазивало сталне протесте католичких верника и свештенства, у османским документима названих *раја Мађари* и *Шокци*, у Босанском, Будимском, Јегарском, Кањишком и Темишварском ејалету, што је, заједно са дипломатским притисцима западних држава, доводило до повремених званичних забрана овакве праксе.⁸⁶

*

Сточетрдесетпетогодишња владавина Османског царства у Бачкој није представљала дуг историјски период. Међутим, по својим последицама, она је имала велики историјски значај за ову област. Османско освајање Бачке није само прекинуло дотадашњи вишевековни развој у оквиру средњовековне Угарске краљевине, већ је изазвало и корените демографске, етничке и верске промене на њеној територији. Мађари, који су још од досељавања у Панонску низију крајем 9. века доминирали овом облашћу, током периода османске управе скоро су нестали из већег дела Бачке. Православни Срби, који су још од првих деценија 15. столећа у мањим групама прелазили на бачку обалу Дунава бежећи од Турака, управо су под њиховом влашћу и у оквиру њиховог царства постали доминантно становништво Бачке. Ипак, српским досељеницима, као ни припадницима других етничких и верских група који су били у положају

⁸⁵ FERMENDŽIN 1892, 367, 387, 411, 479, 509–511, *passim*; Јачов 1986, 201; Јаџов 1992, I, 277–278, 628–631, 670, II, 688–692; Јаџов 1998, 178–179; SIMONOVIĆ 1929, 37–52; РАДОНИЋ 1950, 14–16, 32–35, 79–81, 91, 281–282; *ИНЈ II*, 189–190, 504–505 (Б. Ђурђевић, А. Лебл); Хегедиш 1984, 128–129. О Реформацији у Угарској: *ИСТОРИЈА МАЂАРА*, 223–228.

⁸⁶ ИВИЋ 1929, 243; Јаџов 1992, I, 252–257, II, 486–487, 592–593, 700–701, 704–709; РАДОНИЋ 1950, 162–163, 339–347, 364–365; Тричковић 1980, 134–140.

раје, живот у овој плодној области није био лак. Становништво Бачке је током највећег дела турократије живело на попришту војног одмеравања два велика царства, подносећи различите зулуме са обе стране не само током великих ратних похода, него и у периодима мира испуњеним непрекидним четовањима. Иако су муслимани све време османске управе били мањинско становништво Бачке, исламска цивилизација је утиснула снажан печат на урбани развој бачких градова. Они су уместо дотадашње физиономије средњоевропских трговишта добили оријентални карактер, а неки од њих, као што је Сомбор, развили су се у права градска насеља управо под османском влашћу у 17. веку. Међутим, након што је са повлачењем султанове војске 1687. године и муслиманско становништво напустило Бачку, нестали су скоро сви трагови исламске цивилизације у области између Дунава и Тисе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- БАРЈАКТАРЕВИЋ 1932 – Фехим Барјактаревић, *Есиџерхазидеви џурски сџиси о Југославији, нарочито о Бачкој (јоч. 17. века)*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду (=ГИДНС) 5, 343–357.
- BARTA 1994 – Gábor Barta, *A Forgotten Theatre of War 1526–1528 (Historical Events Preceding the Ottoman–Hungarian Alliance of 1528)*, Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent, ed. G. Dávid–P. Fodor, Budapest, 75–130.
- BÁCS-BODROGH VÁRMEGYE – *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája I–II*, Zombor 1896.
- BOROVSZKY 1900 – Borovszky Samu, *A nagylaki uradalom története, Értekezések a történeti tudományok köréből* 18, Budapest, 1–50.
- VASIĆ 1967 – Milan Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo.
- ВЕЛЕНРАЈТЕР 1959 – Павле Веленрајтер, *Сџоменици из џурског доба у Сомбору*, Рад војвођанских музеја 8, 214–222.
- VELICS I–II – Lászlófalvi Velics Antal, Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek I–II*, Budapest 1886–1890.
- VERANCSCS – Verancsics Antal, *Összes munkái*, Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum II, Pest 1857.
- ВЛАЈИНАЦ 1927 – Милан Влајинац, *Из џуџоџиса Ханса Дернишвама 1553–1555. године*, Браство 21, 56–104.
- ВУКОВИЋ 1996 – Епископ Сава Вуковић, *Српски јерарси од деветиог до двадесетиог века*, Београд, Подгорица, Крагујевац.
- ГРУЉУЋ 1939 – Радослав Грујић, *Духовни живоџи*, Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад, 330–414.
- ДИМИТРИЈЕВИЋ 1922 – Стеван Димитријевић, *Грађа за српску иџторију из руских архива и библиотека*, Споменик Српске краљевске академије 53.
- ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ 1963 – Душанка Динић-Кнежевић, *Прилог џроучавању џокреџа Јована Ненада*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 7, 21–28.

- ЂЕРЕ 2004 – Золтан Ђере, *Скица њромена еџничког сасџава сџановниџџа на џлду данашње Војводине 1526–1910. године*, Истраживања 15, 105–123.
- ЂУРАЂ СРЕМАЦ – Ђурађ Сремац, *Посланица о џројасџи Угарског краљевсџава*, Београд 1987.
- ЂУРЂЕВ–ЗИРОЈЕВИЋ 1988 – Бранислав Ђурђев, Олга Зиројевић, *Оџишрни дефџтер Сеџединског санџака*, Мешовита грађа 17–18, 7–80.
- ЕВЉА ЏЕЛЕБИ – Evlija Ćelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod i komentar Н. Šabanović, Sarajevo 1979.
- ENGEL 2001 – Pál Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London – New York.
- ЕРДЕЉАНОВИЋ 1930 – Јован Ердџановић, *О џореклу Буњеваца*, Београд.
- ЕРДУЖЕЉИ 1894 – Мелхиор Ердужџели, *Исџорија Новог Сада*, Нови Сад.
- ЗАПИСИ – Љубомир Стојановић, *Сџари срџски заџиси и најџиси I–VI*, Београд 1902–1926.
- ЗИРОЈЕВИЋ 1966 – Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, Годишњак града Београда 13, 49–63.
- ЗИРОЈЕВИЋ 1970 – Уџравна џодела данашње Војводине и Славоније у време Турака, Зборник за историју Матице српске (=ЗИМС) 1, 11–26.
- ЗИРОЈЕВИЋ 1974, – *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд.
- ЗИРОЈЕВИЋ 1975 – *Турска владавина (1526–1699)*, Шајкашка, Историја 1, Нови Сад.
- ЗИРОЈЕВИЋ 1976 – *Турска уџврђена месџа на џодручју данашње Војводине, Славоније и Барање*, ЗИМС 14, 99–143.
- ЗИРОЈЕВИЋ 1978 – *Mreža turskih puteva (kopnenih i vodenih) i promet na području današnje Vojvodine i Slavonije*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 5, 57–70.
- ЗИРОЈЕВИЋ 1984 – *Цркве и манасџири на џодручју Пећке џаџријариџије до 1683. године*, Београд.
- ЗИРОЈЕВИЋ 1993 – *Најранији џурски џоџис Тиџела*, Зборник Матице српске за историју (=ЗМСИ) 47–48, 133–136.
- ЗИРОЈЕВИЋ 1994 – *Риболов на средњем Дунаву (XVI и XVII век)*, ЗМСИ 49, 111–120.
- ЗИРОЈЕВИЋ 1995 – *Бечеј џод Турџима*, ЗМСИ 52, 111–120.
- ИВИЋ 1927 – Алекса Ивић, *Чџирирсџоџодиниџица цара Јована Ненада (1527–1927)*, Браство 21, 105–117.
- ИВИЋ 1929 – *Исџорија Срба у Војводини од најсџаријих времена до оснивања џоџиско-џоморишке границе (1703)*, Нови Сад.
- ИНЈ II – *Исџорија народа Југославије*, Београд 1960.
- ИСН – *Исџорија срџског народа I–III*, Београд 1981–1993.
- ИСТОРИЈА МАЂАРА – Петер Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Исџорија Мађара*, Београд 2002.
- ЈАЧОВ 1986 – Марко Јачов, *Сџиси Конгрегаџије за џројаганду вере у Риму о Србима 1622–1644 I*, Београд.
- ЈАЧОВ 1992 – *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669) I–II*, Città del Vaticano.
- ЈАЧОВ 1998 – *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due grandi guerre: Candia (1645–1669), Vienna e Morea (1683–1699)*, Città del Vaticano.
- ЈОВАНОВИЋ 2005 – Томислав Јовановић, *Поменик манасџира Раче*, Бајина Башта.
- KÁLDY-NAGY 2008 – Káldy-Nagy Gyula, *A Szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*, Szeged.

- КАТИЋ 2003 – Срђан Катић, *Кнежевачко Појисје под турском влашћу*, Историја Новог Кнежевца и околине, ур. В. Крстић, Нови Кнежевац, 135–209.
- КРАСИЋ 1881 – Владимир Красић, *Манастир Грабовац у Будимској епархији*, Летопис Матице српске 127, 58–79.
- КРСТИЋ 2005 – Александар Крстић, *Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и јужне Угарске у XV и првој трећини XVI века*, Историјски часопис 52, 165–194.
- КРСТИЋ 2007 – *Време турске властии у Срему*, Срем кроз векове: слојеви култура Фрушке горе и Срема, зборник радова, ур. М. Матицки, Београд – Беочин 2007, 75–101.
- ЛЕМАЈИЋ 2006 – Ненад Лемајић, *Српска елија на прелому епоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево.
- МАТИЋ 1976 – Војислав Матић, *Спара црква манастира Ковиља*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 12, 155–166.
- МАТКОВИЋ – Петар Matković, *Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI veka*, Rad JAZU 71 (1884) 1–60; 112 (1892) 154–243; 116 (1893) 1–112; 129 (1896) 1–89; 130 (1897) 86–181.
- МАЦУРА 2001 – Милош Мацура, *Насеља и насељеност*, Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године, Београд.
- МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ 2004 – Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак (1476–1560). Земља. Насеља. Становништво*, Београд.
- МОМИРОВИЋ 1980 – Петар Момировић, *Манастир Бођани*, Бођани.
- McGOWAN 1969 – Bruce W. McGowan, *Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–1579)*, Archivum Ottomanicum 1, 139–196.
- НОВАКОВИЋ 1875 – Стојан Новаковић, *Српски ђоменици XV–XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва 42, 1–152.
- ПЕТРОВИЋ 1967 – Ђурђица Петровић, *Прилог историји Бачке у XVI веку*, Зборник за друштвене науке Матице српске 48, 95–105.
- ПОПОВИЋ 1939 – Душан Поповић, *Војводина у турско доба*, Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад, 145–300.
- ПОПОВИЋ 1952 – *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века (историја насеља и становништва)*, Београд.
- ПОПОВИЋ 1957 – *Срби у Војводини I. Од најстаријих времена до Карловачког мира 1699*, Београд.
- РАДОНИЋ 1950 – Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд.
- САМАРЦИЋ 1976 – Радован Самарцић, *Сулејман и Рокселана*, Београд.
- САНТО 1975 – Имре Санто, *Буна цара Јована Ненада 1526/27. године*, ЗИМС 12, 19–33.
- SZABÓ 1954 – Szabó István, *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*, Budapest.
- SZAKÁLY 1978 – Ferenc Szakály, *Remarques sur l'armée de Iovan Tcherni*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 24, 41–82.
- SZAKÁLY 1983 – *Török megszállás alatt (1543–1686)*, Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig, Szeged, 499–738.
- SZAKÁLY 1990 – *Serbische Einwanderung nach Ungarn in der Türkenzeit*, Ethnicity and Society in Hungary 2, ed. F. Glotz, Budapest.
- STELTZER 1885 – Steltzer Frigyes, *Bácskai adatok a török defterekben*, A Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat évkönyve I/3–4 (Zombor 1885, Subotica 2009) 14–27.

- SIMONOVIĆ 1929 – Radivoj Simonović, *O katolicima i katoličkoj crkvi pod Turcima na zemljištu Vojvodine*, ГИДНС 2, 37–52.
- СОКОЛОСИ–СТАРОВА – Методија Соколоски, Ариф Старова, *Две кануннамиња на Сегединској сањак од вјораша ђоловина на XVI век*, Гласник на Институтот на национална историја IV/1–2, Скопје 1960, 333–350.
- СТАНОЈЕВ 1996 – Небојша Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, Нови Сад.
- СТОЈКОВСКИ 2010а – Борис Стојковски, *Прилози еџничком и верско-идеолошком карактеру ђокреџа цара Јована Ненада*, Извори о историји и култури Војводине 2, ур. Д. Микавица, Нови Сад, 33–44.
- СТОЈКОВСКИ 2010б – *Субџиџа ђод османском уџравом*, Рад Музеја Војводине 52, 185–190.
- СТОШИЋ 2011 – Љиљана Стошић, *Манасџир Бођани*, Нови Сад.
- SCHMIDT 1939 – Rudolf Schmidt, *Iz prošlosti Vača*, ГИДНС 12, 382–413.
- ТОМИЋ–ВОЈКУЛЕСКУ 1996 – Миле Томић, Мирча Војкулеску, *Поменик манасџира Крушедола*, Београд.
- ТОШИЋ 1996 – Ђуро Тошић, *О влашкој скуџини Вранеши у нахиџи Љубовиђа*, Милешевски записи 2, 101–113.
- ТРИЧКОВИЋ 1980 – Радмила Тричковић, *Срџска црква средином XVII века*, Глас САНУ 320, Одељење историјских наука, књ. 2, 61–164.
- THÚRY 1893 – Thúry József, *Török történetirók I*, Budapest.
- ЋИРИЋ 1929 – Иринеј Ћирић, *О бачким еџскоџима џре сеобе*, ГИДНС 2, 407–408.
- ЋИРКОВИЋ 1996 – Сима Ћирковић, *Исџорија Сомбора (III). Смењивање царсџава*, Домети 84, 65–82.
- ЋИРКОВИЋ 1997 – *Исџорија Сомбора (IV). Средишџе нахије: сџара џаланка Сомбор*, Домети 90–91, 69–83.
- FERMENDŽIN 1892 – Euzebije Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925. usque ad annum 1752, Zagrabiae*.
- FODOR 1991 – Pál Fodor, *Ottoman Policy towards Hungary 1520–1541*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 45/2–3 (1991) 271–345.
- FODOR 2001 – *Some Notes on Ottoman Tax Farming in Hungary*, Acta Orientalia 54/4, 427–435.
- HALASI-KUN 1964 – Tibor Halasi-Kun, *Sixteenth-Century Turkish Settlements in Southern Hungary*, Belleten, cilt XXVIII, sayı 109, Ankara, 1–72.
- ХЕГЕДИШ 1984 – Антал Хегедиш, *Двовлашџе и џорески двоџлаџици у Бачкој XVII века*, ЗМСИ 29, 117–130.
- HEGYI 1994 – Klára Hegyi, *The Ottoman Military Force in Hungary*, Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent, ed. G. Dávid–P. Fodor, Budapest, 131–148.
- HEGYI 2001 – *Bács: a Balkan-Turkish Town in Hungary*, Acta Orientalia 54/4, 471–483.
- HEGYI 2007 – *A török hódoltság várai és várkatonasága II*, Budapest.
- HOLLINGSWORTH 1969 – Thomas Henry Hollingsworth, *Historical Demography*, New York.
- CSÁNKI 1894 – Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest.
- ЧОЛИЋ 1989 – Љиљана Чолић, *Прилог изучавању исџорије Сомбора на основу два џурска деџџера из XVI века*, ЗМСИ 39, 91–100.

Aleksandar Krstić

BAČKA UNDER OTTOMAN RULE

After the Battle of Mohács in 1526, the army of Sultan Süleyman the Magnificent devastated and looted the area between the Danube and the Tisza. The towns of Bačka were captured and burned, and the population was killed, taken into slavery or it escaped out of Bačka. A large number of Serbs, led by self-proclaimed Emperor Jovan Nenad (1526–1527), settled in the desolate areas of Bačka. After the definitive Ottoman conquest (1541–1543), the territory of Bačka was incorporated into the *sancak* of Szeged and it was divided into six *nahiyes*. The settling of Serbs from various regions of the Balkan Peninsula, Slavonia and Srem to Bačka was continued under Ottoman rule. As a result of that process, the Serbian population was the vast majority in this area at the end of the 16th century. At the very north of Bačka, near Szeged and Baja, there were many Hungarian settlements, and during the 17th century, a certain number of South Slavic Catholics (Bunjevci and Šokci) came to Bačka from the Balkan Peninsula. The population of towns in Bačka was mostly Muslim and it consisted of the Turks and Islamized people from the Balkans, mainly Bosniaks. According to estimates based on Ottoman census books (*defters*), there were about 70,000 people in Bačka at the end of 16th century. The most important urban settlements in Bačka were the centers of *nahiyes*: Bač, Titel, Sombor, Subotica, Baja. These towns had fortresses, whose garrisons consisted of Ottomans, but also of Christian Serbs, and were military, administrative and economic centers of Bačka. During the second half of the 16th century, the largest town in Bačka was Bač: besides the garrison, there were 411 Muslim and 15 Christian houses in 1578. Sombor developed into a major trading and craft center in the 17th century. The population of towns was engaged in military and administrative duties, commerce, crafts and agriculture, while in the countryside, cultivation of grain, wine and cattle breeding prevailed. The Orthodox Serbs in Bačka were under the jurisdiction of the Orthodox Metropolis of Szeged. There were three Orthodox monasteries in Bačka during the Ottoman rule: Bodani, Kovilj and Monoštor (the first two still exist). A large number of Hungarians professed Calvinism, while the Catholics were under the spiritual guidance of the Franciscans from Szeged and Bosnia. The life of the population of Bačka became more difficult due to abuses of the Ottoman authorities and landholders, especially during the wars with Austria (1591–1606, 1663–1664 and 1683–1687). The Crimean Tatars, who camped in Bačka during these military campaigns, especially stood out for heavy violence against Christians. On the other hand, the Hungarian hajdúk (frontier guards, irregular soldiers) constantly invaded the territory which was under the Ottoman rule and they extorted taxes from the population of Bačka.